

דוֹרְשִׁיחַ עַל דוֹרְשִׁיחַ: בֵּין ר' יְהוּדָה הַלּוֹי לְדוֹרְמָה כִּי־טָנִית קְדוּמָה

שׁוֹלְמִית אֲלִיצוֹר

א

מִן הַמְפּוֹרְסֻמוֹת הוּא שֵׁר' יְהוּדָה הַלּוֹי נֶהֱג "לְשׁוּחַח" – וּלְעֵתִים אֶף לְהַתּוֹכַח – עִם חֲבֵרָיו בְּאַמְצָעוֹת שִׁירָיו. עַל שִׁיר שֶׁהִיָּה בְּעֵינָיו "בְּעֵייתִי" עֵנָה ר' יְהוּדָה הַלּוֹי בְּשִׁיר מְשֻׁלּוֹ, וְבוֹ "תִּיקָן" בְּעֵדִינּוֹת אֵת טְעוּיּוֹתָיו שֶׁל קוֹדְמוֹ. כֵּךְ, דֶּרֶךְ מְשֻׁל, מְסוּפֵר בְּדִיוֹאן שִׁירֵי הַחֹל שֶׁלּוֹ שֶׁמְשׁוֹרֵר בֶּן זְמָנוֹ, ר' יִצְחָק בֶּן אֱלִשָׁאֲמִי, בַּחֵר לְחֵרוֹז שִׁיר בְּחֶרֶז הַקְּשָׁה "–זָן". הוּא סָבַר שֶׁכֻּלָּל בְּשִׁיר זֶה אֵת כָּל הַמִּילִים הָעֵבְרִיּוֹת הַחֹרְזוֹת כֵּךְ, וְהַתְּנַצֵּל רַק עַל שֵׁם הַמְּקוֹם "גּוֹזָן" שֶׁלֹּא הִצְלִיחַ לְשַׁלֵּב בְּשִׁירוֹ. כִּשְׁהִגִיעַ הַשִּׁיר אֶל ר' יְהוּדָה הַלּוֹי הוּא גִילָה שֶׁנִּעְלַמוּ מֵהַמַּחְבֵּר עוֹד מִילִים רַבּוֹת הַמַּתְאִימוֹת לְחֵרוֹזוֹ, וּבִתְשׁוּבָה כָּתַב לֵר' יִצְחָק אֱלִשָׁאֲמִי שִׁיר שֶׁבַח אֲרוּךְ, "הִגַּם לְכַבּוֹשׁ אֲרִי שְׂדֵי זְזִיזָן", וְחָרַז גַּם אוֹתוֹ בִּ"–זָן" – אֲךָ לֹא כָּלֵל בּוֹ אֱלֹא מִילִים שֶׁלֹּא הוֹפִיעוּ בְּשִׁירוֹ שֶׁל קוֹדְמוֹ; וְכֵךְ "הַשִּׁיב" לְאוֹתוֹ מְשׁוֹרֵר עַל הַתְּפֹאֲרוֹתָיו וְלִימַד אוֹתוֹ שִׁישׁ עוֹד הַרְבֵּה מִילִים שֶׁחֵרוֹז "–זָן". בְּהוֹמֹר הָאוֹפִיִּינִי לוֹ רֹמַז יְהוּדָה הַלּוֹי בְּשִׁירוֹ לְאַיְרוּעַ, וְאוֹמֵר:

וְלִכֵּן אִם יִשְׁאַלְכֶם וַיֹּאמְרוּ: / לְמִי אֱלֹהִי, וּמִי גִרְזָן גִּרְזָן?

הַשִּׁיבוּהוּ: יִלְדֵי אֶסְפָּן אֶסְפָּן / וּמֵאַבְרָהָם עֲדָרִיךָ גִּזְזָן [...]

כְּלוֹמֵר, אִם מַחְבֵּר הַשִּׁיר הִרְאִישׁוֹן יִשְׁאֵל מִי חִיבֵר אֵת בְּתֵי הַשִּׁיר הַשֵּׁנִי, יֵשׁ לְהַשִּׁיב לוֹ: יְהוּדָה הַלּוֹי, מִצְּאִצְאֵי הַמְשׁוֹרְרִים בְּמִקְדָּשׁ ("יִלְדֵי אֶסְפָּן") אֶסְפָּן אֵת הַחֵרוֹזִים הַלְלוּ מִמֶּה שֶׁאַבְדַּ לָּךְ כִּשְׁחִיבֵרְתָּ אֵת שִׁירְךָ.

בְּמִקְרָה אַחֵר נִכְשַׁל דּוּקָא הַמְּדַקְדֵּק הַיְדוּעַ, ר' לױ אבן אלתבאן, ובפתיחת שיר ששלח לר' יהודה הלוי – "זִמְנָן הָעֵיז מְאֹד פְּנִי וְצִדָּה / וְלִקַּח לוֹ קֶשֶׁי עֲרֶף לְצִדָּה" – הַשְּׁתַּמֵּשׁ בְּמִילָה "הָעֵיז" כְּאִשֶּׁר הַתְּכוּוֹן לּוֹמֵר "הָעֵז". בְּשִׁיר תְּשׁוּבָתוֹ לֵר' לױ תִּיקָן ר' יְהוּדָה הַלּוֹי בְּעֵדִינּוֹת אֵת הַטְּעוּת, וּפְתַח אוֹתוֹ בְּהַדְּגַמַּת הַשִּׁימוּשׁ הַנֶּחֱוֵן בְּשֵׁתֵי הַמִּילִים:

זִמְנָן הָעֵז כְּצוֹר פְּנִי וּמְצָחוֹ / וְלֹא הָעֵיז יִלְדִּיו אֶל מְנוּחָו?

1 דִּיוֹאן יְהוּדָה הַלּוֹי, ב, חִיִּים בְּרֵאדִי (מֵהַדִּיר), בְּרֵלִין תְּרַנ"ד-תְּר"ץ, עַמ' 285, עַל נְסִיבּוֹת כְּתִיבַת הַשִּׁיר עֵינֵן שֵׁם, חֵלֶק הַבִּיאוֹרִים, עַמ' 262.

2 שֵׁם, א, עַמ' 30, וְלִסְפּוֹר שֶׁמֵּאַחֲרֵי הַשִּׁיר רָאוּ שֵׁם, חֵלֶק הַבִּיאוֹרִים, עַמ' 59, וְכֵן שִׁירֵי לױ אבן אלתבאן, דֵּן פֶּגִיס (מֵהַדִּיר), יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכ"ח, עַמ' 18-19, רָאוּ שֵׁם גַּם לְעֵינֵין נוֹסַח פְּתִיחַת שִׁיר הַתְּשׁוּבָה, עַמ' 115

להבדיל מהתכתבויות שיריות אלה בין משוררים בני תקופה אחת, אני מבקשת להציג כאן מעין "דו־שיח" סמוי בין סילוק של ר' יהודה הלוי³ לבין יצירותיו של משורר שחי במקום אחר וקדם לו בכארבע מאות וחמישים שנה: ר' אלעזר בירבי קליר. ננסה לעקוב כאן אחרי מערכת קשרים מסועפת, תבניתית אך בעיקר תוכנית, בין הפיוט של ר' יהודה הלוי ובין פיוטים קליריים, פיוטים מזרחיים המיוחסים לקלירי או פיוטים שהושפעו ממנו.

1

הסילוק שיעמוד במרכז עיוננו הוא הסילוק "אמר אויב" שכתב ר' יהודה הלוי לשבת זכור. נציג אותו תחילה במלואו, כדי שנוכל לעמוד על מהלכו:⁴

163. השיר עצמו אבד, ולא נותר בידנו אלא ביתו הראשון שצוטט בכתובת של שיר התשובה של ר' יהודה הלוי.
- 3 סילוק הוא הקטע המעביר אל פסוק הקדושה "קדוש קדוש קדוש" בקדושתאות. ראו עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 50.
- 4 הסילוק נדפס במהדורתו של בראדי: דואן, הערה 1 לעיל, ד, עמ' 51-55, וכן במהדורתו של דב ירדן: שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, א, דב ירדן (מהדיר), ירושלים תשל"ח-תשמ"ו, עמ' 287-293. נוסחו המדויק של השיר אינו חשוב לדיוננו, והוא מובא כאן על פי מהדורותיו הנרפסות. ביאור השיר: 1-3 אמר אויב ארדף [...] ואשיג [...] אחלק שלל: על פי שמות טו, ט. כשבלת: כשטף מים (ראו תהלים סט, טז). לבן אגג ועמלק: להמן האגגי. אחלק שלל: העניין על פי אסתר ג, יג. 6 פנו דרך וסלו: על פי ישעיהו נז, יד. שולליכם תשלו: השוו יחזקאל לט, י. ועתה לשלל: מלכים ב' ג, כג. 7 לכרות [...] הדר: להשמיר את ישראל, המשולים ל"פרי עץ הדר" (ויקרא כג, מ, והשוו ויקרא רבה ל, יב: "פרי עץ הדר, אלו ישראל"). 9 כי מי יערך אלי: על פי תהלים פט, ז. ואיך [...] מגבור: על פי ישעיהו מט, כד. 11 דרכתי קשת: הבאתי פורענות. לעובדי הבשת: לאויבי ישראל עובדי האלילים. 12 צאני: ישראל. גם שבי גבור יקח: ישעיהו מט, כה (המשך האמור בטור 9). מה [...] הגבור: תהלים נב, ג. 14 עם מפרד ומפזר: על פי אסתר ג, ח. ומכסא [...] נגוד: הורד מגדולתו (עם החורבן והגלות). 15 בשל קציר: יואל ד, יג, וכאן במשמע מטפורי: הגיע הזמן להכרית את ישראל. ויבש חציר: למשמע המטפורי ראו ישעיהו מ, ז-ח. לכו [...] מגוי: תהלים פה, ג. 17 ואם לא בריתי יומם ולילה: ירמיהו לג, כה, והמשך העניין (בטור הבא) על פי הפסוק הבא שם. ועמודי [...] סלה: על פי תהלים עה, ד. 18 מהיות גוי: ירמיהו לא, לה. ומשמע הטורים: כשם שאני מקיים את בריתי ש"יום ולילה לא ישבתו" (בראשית ח, כב) ומקיים את עמודי הארץ – כך מקוימת בריתי עם ישראל ואי אפשר להכריתם. 20 זעומת בעלה: כינוי לכנסת ישראל, הרעיה, שהקב"ה, הוא בעלה, זעם עליה. גרושת אהלה: זו שגירשוה מארצה וממקדשה ("אהלה"). 21 שלחים: כלי נשק. מרקו הרמחים: ירמיהו מו, ד. 22 לכתולת [...] קום: על פי עמוס ("אהלה"). 25 שוכני עפר: כאן משמעו: גרי ארץ, בני האדם (המן וחבריו). עוצו [...] יקום: ישעיהו ח, י. 27 טבח [...] קרואי: על פי צפניה א, ז, ו"טבח" במקום "זבח" לצורך האקרוסטיכון. לאלפי [...] שנואי: לבני יהודה (השוו מיכה ה, א ועוד) השנואים עלי (דברי המן). 28 ואיה אליהם: על פי תהלים עט, י ועוד. 30 צפון [...] לבם: מחשבותיהם הצפונות בקרבם. 31 כי לא [...] דרכיהם: על פי ישעיהו נה, ח. יפלו ממועצותיהם: תהלים ה, יא. 33 תבטחו על שקר: השוו ירמיהו ז, ד. ושוט שוטף: על פי ישעיהו כה, יח. בטרם בקר: ישעיהו יז, יד, וכאן משמעו: פורענותכם תמהר לבוא. 34-35 איה אלהיכם: ראו לעיל, 27. יקומו [...] סתרה: דברים לב, לח. על [...] כבודכם: ישעיהו י, ג. 37 לכן חכו לי: צפניה ג, ח. 38 יבלו כבגד: על פי ישעיהו נ, ט; תהלים קב, כז. ואתם תעמדו מנגד: השוו שמואל ב יח, יג, וכאן משמעו: לא תצטרכו לטרוח ולהילחם. יי ילחם לכם: שמות יד, יד. 40 מה יפעל אל: על פי במדבר כג, כג. אריאל: ירושלים (השוו ישעיהו כט, א). 41 כי [...] המות: על פי שמואל א' כ, כ. בארץ צלמות: ישעיהו ט, א. ואיה כל נפלאותיו: שופטים ו, יג. 42 נתתי [...] לאין: על פי ישעיהו

אָמַר אוֹיֵב
 אֶרְדֵּף בְּאַרְיֵה וְאַחַטָּף / וְאַשְׁיֵג כְּשִׁבְלֵת וְאַשְׁטֵף
 וְאַשׁ קָרֵב אֶדְלֵק / לִבִּי אֲגַג וְעַמְלֵק // אֲחַלֵּק שְׁלָל
 וַיֹּאמֶר יי
 5 בִּי נִשְׁבַּעְתִּי / אִם אֶעְקֹר אֲשֶׁר נִטְעַנְתִּי
 פִּנּוּ דְרֶךְ וְסִלּוּ / כִּי שׁוֹלְלֵיכֶם תִּשְׁלּוּ // וְעַתָּה לְשַׁלֵּל

אָמַר אוֹיֵב
 גִּזְרֵתִי בַחֲדָשׁ אֶדָּר / לְכֹרוֹת פְּרִי עֵץ הָדָר
 כִּי מִי יַעֲרֶךְ אֵלַי בְּכַח / וְאִיךָ מְלָקוֹחַ // יִקַּח מִגְבוּר
 וַיֹּאמֶר יי
 10 דְרַכְתִּי קִשְׁת / לְעֵבְדֵי הַבִּשְׁת
 וְעֵינַי עַל צְאֵנֵי אֶפְקָח / גַּם שְׂבִי גְבוּר יִקַּח // מִה תִּתְהַלֵּל בְּרַעְיָה הַגְּבוּר

אָמַר אוֹיֵב
 הִנֵּה עִם מִפְרֵד וּמִפְזָר / וּמִכֶּסֶּא מְלוֹכָה נִגְזָר
 15 בְּשֵׁל קְצִיר / וַיִּבֶשׂ קְצִיר // לִכְוּ וְנִכְחִידֶם מִגּוֹי

מ, כג. ותשועתי כהרף עין: ייתכן שיש כאן עדות להיכרות עם הפתגם "ישועת ה' כהרף עין" המתועד בספרד מאוחר יותר בדרשות ר' יהושע אבן שועיב (לאחרון של פסח) ובמקורות נוספים. 44 וחלק רע: על פי משנה, אבות ה, יב. 45 הציבו [...] מזבח: מטפורה לעונש מוות. הכינו [...] מטבח: ישעיהו יד, כא. בעון אבותיו: על פי המשך הפסוק שם ("בעון אביהם"), אך כלשון תהלים קט, יד. 47 ספרי קדמתי: שלחתי את האיגרות הקוראות להשמיד את היהודים (ראו אסתר ג, יג). ונדרי שלמתי: ואני מבקש לקיים את נדרי לכלות את ישראל. 48 שארית יעקב: מיכה ה, ו-ז. אנושה [...] לך: על פי ירמיהו ל, יב-יג. 50 על [...] אתאפק: על פי ישעיהו סד, יא. מרכבות ישועה: על פי חבקוק ג, ח. אתרפק: השורש פורש בספרד כלשון פיוס (ראו בספר השרשים לאבן ג'נאח) או לשון חיבור (ראו בספר השרשים לרד"ק ובפירושו אבן עזרא לשיר השירים ח, ה), וכאן משמעו כנראה: אפייס את ישראל בישועתי. 51 אל [...] עבדי: על פי ישעיהו מד, ב ועוד. מאתך [...] חסדי: על פי ישעיהו נד, י. אנכי מגן לך: בראשית יד, א. 53 והרבה להשיב אפו: תהלים עח, לח. 54 קרא עלי מועד: איכה א, טו. ועתד: והכין (ראו משלי כד, כז). מלאכי מות: משלי טז, יד. 55 רכב על כרוב: על פי שמואל ב' כב, יא; תהלים יח, יא. צנה וסוחרה אמתו: תהלים צא, ד. 56 אפעה ושרף מעופף: ישעיהו ל, ו, והם מיני נחשים. 57 שרף בשתים יעופף: על פי ישעיהו ו, ב, והוא מלאך. 58 יעופף [...] רגליו: ראו שם. 59 המונים המונים: יואל ד, יד, וכאן מוסב על המוני המלאכים. מכניסי תחנונים: המביאים את תפילות בני האדם לפני הקב"ה. ארני האדנים: הקב"ה, על פי דברים י, יז ועוד. 60 וכל [...] עומדים עליו: השוו מלכים א' כב, יט. זבוליו: השמים (ראו ישעיהו סג, טו). 61 אם עמוסה: ישראל, על שום ישעיהו מו, ג. נתתם למשסה: השוו ישעיהו מב, כד ועוד. 62 כפרי מעלליו: ירמיהו יז, י. 63 דהרות אראלים: נראה שהוא לשון גרולה ורוממות, כמשמע השורש בפיוט הארץ ישראלי (ראו מנחם זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 467-469), ומשמעו כאן: מלאכים נישאים. זה אל זה שאלים: על פי ישעיהו ו, ג, והלשון מופיע במדויק ברהיטים ליום הכיפורים (ראו, דרך משל, דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב, ירושלים תש"ל, עמ' 153). 65 זרע קדש: ישראל (השוו ישעיהו ו, יג ועוד). יקדישוהו [...] קדש: על פי נוסח הקבע של הפתיחה לקדושה. 66 ושאלים זה אל זה: מוסב על ישראל הנוטלים גם הם זה מזה רשות לומר קדושה; והלשון אמור בדרך כלל במלאכים (כגון בנוסח הקבע של קדושת מוסף בשבתות וחגים). 67 אל נערץ [...] סביביו: תהלים פט, ח.

- וַיֹּאמֶר יי
וְאִם לֹא בְרִיתִי יוֹמֵם וְלַיְלָה / וְעַמּוּדֵי אֲרֶץ תִּכְנַתִּי סֵלָה
כֵּן בְרִיתִי עִם בְּנֵי / לְכָל יִכְרְתוּ מִלְּפָנַי // מֵהֵיּוֹת גּוֹי
- אָמַר אוֹיֵב
20 זְעוּמַת בְּעֵלָה / גְּרוּשַׁת אֶהְלָה
הִכִּינוּ שְׁלָחִים / מִרְקוֹ הֶרְמָחִים
כִּי אֵין גָּאֵל / לְכַתּוּלַת יִשְׂרָאֵל // נִפְלָה לֹא תוֹסִיף קוּם
וַיֹּאמֶר יי
25 חִי אָנִי נִשְׁבַּעְתִּי / שְׂאוּנְכֶם שְׁמַעְתִּי
וּמִמַּעַל אֶקְרָא עַל שְׁכֵנֵי עִפְרָ / עֲצוּ עֲצָה וְתַפְרָ // דְּבַרוּ דְבַר וְלֹא יִקוּם
- אָמַר אוֹיֵב
טִבַּח אֶכִּין וְאֶקְדִּישׁ קִרְאֵי / לְאַלְפֵי יְהוּדָה שְׁנוּאֵי
כִּי הִנֵּה פְסָלִי / יַעֲזֹר לִי // וְאִיהָ אֱלֹהֵיהֶם
וַיֹּאמֶר יי
30 יַדְעֵתִי צְפוֹן חֶבֶם / וּטְמוֹן לֶבֶם
כִּי לֹא מַחְשְׁבוֹתַי מַחְשְׁבוֹתֵיהֶם / וְלֹא דְרָכֵי דְרָכֵיהֶם // יִפְלוּ מִמַּעֲצוֹתֵיהֶם
- אָמַר אוֹיֵב
כַּמָּה תִבְטְחוּ עַל שְׁקָר / וְשׁוֹט שׁוֹטֵף בְּטָרֶם בִּקְרָ
אִיהָ אֱלֹהֵיכֶם / יִקוּמוּ וַיַּעֲזֹרְכֶם
יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה / עַל מִי תִנוּסוּ לְעִזְרָה // וְאָנָּה תַעֲזֹבוּ כְבוֹדְכֶם
וַיֹּאמֶר יי
35 לָכֵן חֲפוּ לִי / לְיוֹם אֲרַבָּה חֵילִי
וּבִגְדִים יִבְלוּ כְּבָגֵד / וְאַתֶּם תַּעֲמְדוּ מִנֶּגֶד // יי יִלְחֶם לָכֶם
- אָמַר אוֹיֵב
40 מֵה יִפְעַל אֵל / לְגוּלַת אֲרִיאֵל
כִּי כִפְשַׁע בֵּינָם וּבֵין הַמּוֹת / וַיֹּאכְדוּ בְּאֲרֶץ צִלְמוֹת // וְאִיהָ כָּל נִפְלְאוֹתָיו
וַיֹּאמֶר יי
נִתְתִי רוּזְנִים לְאֵין / וּתְשׁוּעֵתִי כְּהֶרֶף עֵין
וְחִלְקָ רַע אַחֲלֶק / לָכֵן אֲגַג וְעַמְלֶק
45 הַצִּיבוּ לְפָנָיו מִזְבֵּחַ / הִכִּינוּ לְבָנָיו מִטְבַּח // בַּעֲזוֹן אֲבוֹתָיו
- אָמַר אוֹיֵב
סִפְרֵי קְדָמְתִי / וּנְדָרֵי שְׁלֵמְתִי
כִּד שְׂאֵרִית יַעֲקֹב לְכַלּוֹתְךָ / אֲנוּשָׁה נַחֲלָה מִכְתָּךְ // רַפְאוֹת תַּעֲלָה אֵין לָךְ
וַיֹּאמֶר יי
50 עַל אֱלֹהֵי לֹא אֶתְאַפֵּק / וְעַל מְרַכְבוֹת יִשׁוּעָה אֶתְרַפֵּק

אל תירא יַעֲקֹב עֲבָדִי / מֵאֲתֶּךָ לֹא יִמוֹשׁ חֲסָדִי // אֲנֹכִי מִגֹּן לְךָ

*

צוֹרְרִי פָקֵד עָלַי מִלְאָכֵי חֲמָתוֹ וְקִצְפוּ
 וְצוֹרְרִי צְוֶה מִלְאָכֵי רַחֲמִים לְכָל יִשְׁחִית וְהִרְבֶּה לְהָשִׁיב אָפוֹ

צוֹרְרִי קְרָא עָלַי מוֹעֵד וְעֵתֵד מִלְאָכֵי מוֹת בְּכָלִי מִלְחַמָּתוֹ
 וְצוֹרְרִי רִכַּב עַל כְּרוֹב יִשְׁעוֹ וְשָׁם בְּעָדֵי צָנָה וְסוֹחַרְהָ אָמְתוֹ 55

צוֹרְרִי שְׁלַח מִלְאָכֵיךָ אֶפְעָה וְשָׂרְף מְעוֹפֶף
 וְצוֹרְרִי תִמְדֵךְ יְמִינִי בְּרִכְבוֹ עַל כְּנָף שָׂרְף בְּשָׂתִים יְעוֹפֶף

*

יְעוֹפֶף בְּשָׂתִים / וּבְשָׂתִים יִכְסֶה פָּנָיו / וּבְשָׂתִים יִכְסֶה רַגְלָיו
 הַמּוֹנִים הַמּוֹנִים / מְכַנְיִסֵי תַחְנוּנִים / פָּנָיו אֲדָנִי הָאֲדָנִים
 וְכָל צָבָא זָבָלוֹ / עֹמְדִים עָלָיו 60

וַיֹּאמְרוּ חוֹסֶה / עַל אִם עֲמוּסָה / נִתְתָּה לְמִשְׁפָּה
 וַיִּגְעַר בְּסוֹרֵר / וְהִשָּׁב לְצוֹרֵר // כְּפָרִי מַעֲלָלָיו
 דְּהָרוֹת אֲרָאִים / חִילִים חִילִים / זֶה אֵל זֶה שְׂאֵלִים
 וְלִדְבַר אֵל יַחֲוֶשׁוּ / מִפִּיהֶם לֹא יִמוֹשׁוּ // מִהֲלָלָיו
 הַיּוֹם זָרַע קֹדֶשׁ / יִקְדִישׁוּהוּ בְּסוֹד שְׂרָפֵי קֹדֶשׁ 65
 וְשְׂאֵלִים זֶה אֵל זֶה כְּאֲרָאִלְיוֹ וּכְרוֹכָיו
 אֵל נִעְרָץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים רַבָּה וְנִזְרָא עַל כָּל סְבִיבָיו

בסילוק שלפנינו שלושה חלקים: חלקו הראשון והמקיף ביותר מציג מעין דר־שיח בין ה"אויב" – הוא המן הרשע – לבין הקב"ה. כל יחידה שירית מתחלקת בו לשניים: חלקה הראשון פותח בכותרת המציגה את הדובר הראשון במילות הקבע "אמר אויב"; וחלקה השני מציג את הדובר השני במילים "ויאמר יי". כדי להעמיד את דברי האל כתשובה מדויקת על תכניות האויב, הקפיד ר' יהודה הלוי לחתום את שני חלקיה של כל יחידה בחרוז זהה, ובמרבית המחרוזות אף במילה זהה, החותמת את פסוקי הסימונות המקראיות שבקטע: מול "אחלק לשלל" – "ועתה לשלל"; בתשובה על "ואיך מלקוח יקח מגבור" – "מה תתהלל ברעה הגבור" וכן הלאה.

לאחר קטע זה, שהוא עיקר מניינו ובניינו של הסילוק, בא קטע נוסף הממשיך באותו נושא בשינוי מילות הקבע והתבנית. בקטע זה הקצב מואץ: לכל אחד מן המשתתפים מוקצה בו טור אחד בלבד בכל יחידה. להבדיל מאורכה של החטיבה הראשונה, חלק זה קצר מאוד: יש בו רק שלוש מחרוזות. את מקום הדיבור הישיר תופס כאן סיפורו של הפייטן, המתאר מה יעץ "צוררי", הוא המן, ומה הכין הקב"ה – "צורי" – כנגדו.

אבל גם כאן יצר הפייטן קשר לשוני ואף ענייני בין תחבולות האויב למעשי ה': כנגד "מְלֹאכֵי חַמְתּוֹ" באים "מְלֹאכֵי רַחֲמִים"; כנגד "מְלֹאכֵי מָוֶת" – "כְּרֹב יְשַׁע", ובמקום "אֶפְעָה וְשָׂרְף מְעוֹפֵף" רוכב ה' על שרפיו המעופפים. העמדת מוקד הקטע על השוואות הכרוכות במלאכי מרום אינה מקרית, והיא המפתח להבנת תפקידו בקומפוזיציה: הקטע מעביר אותנו מהדיון הרחב בין האויב לקב"ה אל רוממותם של שרפי מעלה, כהכנה לאמירת הקדושה הממששת ובאה; ואכן אחריו בא קטע סיום העוסק באופן ממוקד בעיקר במלאכים.⁵

עיצוב דומה של סילוקים, כשבמרכזם קטע המציג שני עניינים זה כנגד זה, ואחריו נמשכת ההשוואה (או השוואה דומה) בקצב מואץ לקראת קטע סיום המעביר לקדושה, אנו מוצאים מאות שנים לפני ר' יהודה הלוי בסילוקים מזרחיים קלסיים ובראשם סילוקים קליריים. הקלירי מקפיד לפתוח את סילוקיו בקטע המנוני מפואר, אך במרכז רבים מהם עומדת פסקה מפורטת של דרשה אנלוגית.⁶ הדרשה נמשכת לעתים בקטע מואץ, לרוב אגב שינוי מילות הקבע, ואחריו קטע סיום הפונה לתיאור מלאכי מרום ומוביל לקדושה. לדוגמה נביא קטעים מסילוק קלירי לפרשת פרה:⁷

5 גם בקטע זה נשמרת זיקה מסוימת לנושא המרכזי: המלאכים מבקשים מהקב"ה לחוס על ישראל ולנקום בצורריהם; אך בקשה זו מובלעת בין תיאורים של המוני המלאכים המהללים ומקדישים את האל.

6 על דרשות אנלוגיות בפיוטים ראו שולמית אליצור, "לדרכי עיצובה של הדרשה האנלוגית בפיוטים", היגיון ליונה – היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, יהושע לוינסון, יעקב אלבוים וגלית חזן-רוקם (עורכים), ירושלים תשס"ז, עמ' 499-528.

7 הסילוק הוא מן הקדושתא "אחת שאלתי"; ראו שולמית אליצור, "אחת שאלתי" – קדושתא לשבת פרה לר' אלעזר בירבי קליר", קבץ על ידי (כ, תשמ"ב), עמ' 13-55. ביאור הקטע: 1 זאת בזאת: פרשת פרה, הפותחת ב"זאת חקת" (במדבר יט, א), נכתבה בתורה, המכונה "זאת" על שום דברים ד, מד ("וזאת התורה"). בהגה בשנון: בהגייה, כלומר בקריאה, ובלימוד. 2 קהלת יעקב [...] מורשה: על פי דברים לג, ד. נחתמה נעלמה: טעמי הפרה האדומה צפונים, חתומים ועלומים. נאלמה: אי אפשר לדבר בהם. נתחרשה: כולם כחרשים שאינם יכולים לשמוע את טעמיה. 3 ואני בער: ואני הבער, כלומר: אף על פי שאני בער, והלשון על פי תהלים עג, כב. ארשה: אטול רשות. אחד מני אלף: טעם אחד מתוך אלף. 4 נתרורי: השרידים הנותרים, קצות הדברים. קוצות תלתליה: פרטי ענייניה (השוו שיר השירים ה, יא, ומדרשו בכבלי, עירובין כא ע"ב: "מלמד שיש לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילים של הלכות"). מעט מהרבה: מעט טעמים מתוך עומקם הגדול של הדברים. דלות: להעלות. בפרישה: בכיבוד. 5 מה[...] הרשה: המעט המותר לאנוש. לבונן: ללמד, להורות בינה. ולאששה: לייסד ולבסס. 6 שי: קרבן. ולחטאת [...] נקובה: והיא קרויה "מי חטאת". 7 אם כל חי: חוה (בראשית ג, כ). ובעבט: ובמשכון, סמל לעונש. לחטאת רובץ: בגלל החטא שרביץ לפתחה והכשילה, והלשון על פי בראשית ד, ז. נעקבה: נשתלמה. ומשמע הטור: שולם לה עונש על חטאה. 8 למספק: לדבר תמוה ומזור, שהדעת מסופקת בהבנתו. לטמאת [...] טמאה: שמי הפרה מטהרים את הטמאים אך מטמאים את הנוגעים בהם (ראו במדבר יט, ז-ז, כב, והשוו פסיקתא דרב כהנא פרה א: "כל העסוקין בפרה מתחילה ועד סוף מטמאין בבגדים, היא עצמה מטהרת טמאים"). 9 מספק: צרה, עניין רע. וטהור [...] וטימאה: וטימאה על ידי החטא את האדם שניתנה בו נשמה טהורה. 10 רגילים [...] בעצי תאנה: רגילים לשרוף את הפרה בעצי תאנה; על פי המשנה (פרה ג, ח) תאנה היא אחד העצים ששורפים עם הפרה, ואת הלשון העביר הפייטן ממשנת תמיד: "כל העצים כשרים למערכה [...] אבל באלו רגילין, במרביות של תאנה" (ב, ג). ונקנסה עליהם: ונגזרה מצווה זו על ישראל. כמין

זאת בזאת נכתבה פרשה / בהגה בשנון נקרא ונדרשה [...]]
 קהלת יעקב נחלה מורשה / נחתמה נעלמה נאלמה נתחרשה [...]]
 ואני בער ארשה ואדרשה / אחר מני אלה לפרשה
 נתרורי קוצות תלתליה לדרשה / מעט מהרבה דלות בפרישה
 מה אשר אנוש הרשה / להתבונן לבונן לשנן ולאששה

תואנה: כדבר שרירותי, בלא טעם; והדרש תאנה-תואנה מצוי דווקא על אדם וחוה: "עלה תאנה" [...]]
 [...]] עלה שהביא תואנה לעולם" (בראשית רבה יט, ז, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 175). 11 תפרו
 [...]] תאנה: אדם וחוה לאחר החטא, על פי בראשית ג, ז. ולא לנו בחופת חתונה: ולא זכו ללון בגן
 ערן שהיה חופתם (השוו בראשית רבה יא, ב, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 88: "אדם הראשון לא לן
 בכבודו, מה טעם, אדם ביקר בל ילין" (תהלים מט, יג)) 12 ארז [...]] אפרה: על פי: "ולקח הכהן עץ
 ארז ואזוב ושני תולעת והשליך אל תוך שרפת הפרה" (במדבר יט, ו). מגלעת: מפרסמת. 13 קומת
 ארזים: קומת הגבוהה של אדם הראשון; וכוונת הטור: זו שהורידה לשאול את גבוהי הקומה, חוה
 שהביאה מוות לעולם. להשתנות [...]] ובתולעת: וקומת הארזים משתנה בקבר לאפר (כלומר, לעפר)
 ומתמלאת ברימה ובתולעים. 14 ומסכה למו: ומזגה להם. כוס המיתה: לצירור השוו את לשון תנחומי
 האבלים: "זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית, רבים שתו רבים ישתו, כמשתה
 ראשונים כך משתה אחרונים" (בבלי, כתובות ח, ע"ב). 16 זאת בזאת: הפרה בעניין חוה. עמותה:
 מחוברת, באה כנגדה. 17 באפר המת: באפר הפרה המתה. מים חיים: על פי במדבר יט, יז. 18
 חטאת ומי נדה: על פי במדבר יט, ט: "למי נדה חטאת היא". למקור [...]] ולנדה: על פי נבואת אחרית
 הימים בזכריה יג, א. 19 מזה [...]] ושביעי: על פי במדבר יט, יט. לקימת שלישי: לתחיית המתים,
 על פי: "יחינו מימים, כיום השלישי יקימנו ונחיה לפניו" (הושע ו, ב). וישועת שביעי: ישועת משיח
 בן דוד, שנאמר בו "דויד השביעי" (דברי הימים א ב, טו). 20 לטבח גדול: שהקב"ה עתיד לעשות
 בגויים; וההשוואה כולה באה במדרש: "ישחט אותה לפניו" (במדבר יט, ג) – "כי זבח לה' בכזרה"
 (ישעיה לד, ו), אמר ר' ברכיה: "טבח גדול בארץ אדום" (שם) (פסיקתא דרב כהנא, פרה ט, מהדורת
 דוב מנדלבוים, עמ' 75). 21 נכח [...]] יזה: על פי במדבר יט, ד. לדמם [...]] יזה: לדם הגויים שיינתו
 כביכול על לבושו של הקב"ה ויאדימו בעת הנקמה, על פי ישעיהו סג, ג. ונצחם: ודמם (שם). 22
 להובד [...]] אש: לחיה הרביעית בחזון דניאל, המסמלת את מלכות אדום-רומי-ביזנטיון המשעבדת
 את ישראל, שגופה ("גשמה") כלה ("הובד", כמו הואבד) בשרפת אש, על פי דניאל ז, יא. 23 והיה
 בית יעקב [...]] להבת אש: על פי עובדיה א, יח. בית גאים: כינוי למלכות רומי-ביזנטיון, והלשון על
 פי משלי טו, כה, וראו מדרשו בסדר אליהו רבה כב (מהדורת מאיר איש שלום, עמ' 125): "בית גאים
 יסח ה', זה ביתו של עשו". להחפיר: לבייש. ולהבאש: כמו להבאיש, מטפורה לקלקול ולהשחתה.
 24 לאכלם כקש יבש: על פי נחום א, י. וכל העם רואים בדרת האש: תיאור מתן תורה, בשילוב של
 שמות כ, יד עם דברי הימים ב ז, ג. וקול מדבר מתוך האש: המשך תיאור מתן תורה, על פי דברים ד,
 לג ועוד; ועניין מתן תורה נזכר כאן משום מצוות פרה אדומה הכלולה בתורה. 25 האיר: לגלות.
 צאצאי בית אש: זרע יעקב, על שום עובדיה א, יח (ראו לעיל, שורה 23). 26 ולא יכבו בלבת אש:
 בדומה למוכא בשמות רבה ב, ה (מהדורת אביגדור שנאן עמ' 115), שכשנגלה הקב"ה על משה "בלבת
 אש מתוך הסנה" (שמות ג, ב) רמז לו על ידי כך ש"המצריים אינן יכולין לכלות את ישראל". כמו
 משרתים חצובים מאש: כמו המלאכים, "שהמלאכים אינם אלא מאש" (פסיקתא רבתי לג, מהדורת
 מאיר איש שלום דף קנה ע"ב). 27 אשר ברייתם מתוך אש: השוו בראשית רבה עח, כז (מהדורת
 תיאודור אלבק, עמ' 917): "בכל יום הקב"ה בורא כת מלאכים חדשים [...]] מנן איתברון (=מניין
 נבראו), [...]] מנהר דינור". וטהר טבילתם [...]] נגד אש: ראו שמות רבה טו, ז: "המלאכים מתחדשים
 בכל יום [...]] והם חוזרים לנהר אש שיצאו ממנו ושוב האלהים מחדשן ומחזירן כשם שהיו בראשונה".
 בנהר דינור נגד: הלשון על פי דניאל ז, י. 28 וזה אל זה: על פי ישעיהו ו, ג. 29 לחוצב להבות
 אש: להקב"ה, על שום תהלים כט, ז. בכסא שביבי אש: תיאור כיסא הכבוד, על פי דניאל ז, ט.

*

מה טעם כמו אם	מכל שי היא באה נקבה / ולחטאת ולחטוי בשם נקובה כל חי שהיא נקבה / וכעבט לחטאת רובץ נעקבה	
מה טעם כמו אם	למספק זה היא באה / לטמאת טהרה לטהר טמאה מספק זה הביאה / וטהור ונקי טנפה וטמאה [...]	
10 מה טעם כמו	רגילים שרפתה בעצי תאנה / ונקנסה עליהם כמין תואנה תפרו וחרו עלי תאנה / ולא לנו בחפת חתנה	
מה טעם כמו	ארז ואזוב ושני תולעת / בהשלכת אפרה אותם מגלעת קומת ארזים בשאול מבלעת / להשתנות באפר ברמה ובתולעת	
15 מה טעם כ	מטהרת על טמאת מיתה / בהזייתה לטהר בני תמותה גרמה לדורות לטעם מיתה / ומסכה למו כוס המיתה בכן זאת בזאת עמותה / לטהר על טמאת מיתה	

*

20 ולמה ולמה ולמה ולמה ולמה ולמה ולמה	באפר המת מים חיים נקראת חטאת ומי נדה מזה ממנה שלישי ושביעי כהן שוחט וטובח ושורף נכח אהל מועד דמה יזה היתה לשרפה מאכלת אש	רמז רמז רמז רמז רמז רמז רמז	למתים כי הם חיים למקור נפתח לחטאת ולנדה לקימת שלישי וישועת שביעי לטבח גדול זוכח ועורף לדמם ונצחם למלבוש יזה [...] להובד גשמה ביקירת אש
---	---	---	---

*

25 והיה בית יעקב אש / ובית יוסף להבת אש / בית גאים להחפיר ולהבאש
לאכלם פקש יבש באש [...] וכל העם רואים בדרת האש / וקול מדבר מתוך האש
וטעמי פרה להאיר באש [...] ועתה צאצאי בית אש / אשר כל שירותם אש
ולא יכבו בלבת אש / טהרתם תהיה כמו אש / כמו משרתים חצובים מאש
אשר ברייתם מתוך אש / וטהר טבילתם בנהרי אש / בנהר דינור נגד אש
וכשהן מטהרין בטהרת אש / ישמיעו זה לזה באש [...] וזה אל זה מאש
יקדישו לחוצב להבות אש / ויושב בכסא שביבי אש / ישלשו קדשה בשלוש אש.

אחרי קטע הפתיחה ("זאת בזאת [...] לאששה") עומד קטע דרשני נרחב (אשר רק חלק קטן ממנו הובא כאן), ובאמצעות מילות קבע מארגנות – "מה טעם" כנגד "תבוא אמו" (בשינויים קלים) – הקלירי מציב בו דרשה רחבה של כל פרט מפרטי מצוות פרה אדומה,

המטרת את טומאת המת, והוא עומד כנגד פרט מפרטי חטאה של חוה אשר הביאה מוות לעולם.

עם סיום הקטע באה דרשה נוספת, ובה משתנות מילות הקבע – מעתה הן "ולמה", "רמז ל" – והקצב מואץ: אחרי כל מילת קבע בא טור שירי אחד בלבד, בדיוק כמו בסילוקו של ר' יהודה הלוי. בסילוק הקלירי הזה משתנה מעט גם הנושא: מעתה מוצגת הפרה האדומה על פרטי מצוותיה לא כנגד החטא הקדמון אלא כנגד הגאולה שלעתיד לבוא, עת תחיית המתים. אולם בסילוקים קליריים אחרים אנו מוצאים את מילות הקבע משתנות בהאצת הקצב של הדרשה בלי שהנושא ישתנה.⁸ החשת הקצב יוצרת מעין קוצר רוח לקראת השיא; ואכן עם סיום קטע הדרשה המואץ בא קטע סיום מרומם (הוא הקטע החורז ב"אש") המעביר אל עולם המלאכים ואל הקדושה.⁹

8 ראו, דרך משל, את הסילוק שבקדושתא המקבילה לפרה, "אצולת אומן" (דוידזון א 7256): אחרי קטע דרשני רחב המציב את הפרה כנגד מעשה העגל על ידי מילות הקבע "הם" ו"תבוא אמו", בא קטע מואץ שמילות הקבע שלו הן "וכמו" ו"כן". קטע זה אמנם אינו מעביר ישירות אל סוף הסילוק, בגלל כמה דרשות נוספות שהקלירי מביא שם, אך בעיצובו העקרוני הוא דומה לסילוק שלפנינו.

9 יש לציין שקטעי דרשה מואצים אינם הכרחיים אצל הקלירי, ושכיחות אצלו גם קדושתאות שבהן אין אלא קטע דרשה רחב אחד. אולם אפשר למצוא את דגם הדרשה הרחבה המלווה בדרשה מואצת בעוד כמה סילוקים: בסילוק שבקדושתא "אדיר כניצב בעדתו" לחנוכה בא קטע המשווה בין המשכן למקדש שלמה (ראו אופיר מינץ-מנור, "רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות לשבתות החנוכה", עבודה מחקרית מורחבת במסגרת המסלול הישיר לדוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 86-97). קטע הדרשה מאורגן סביב מילות הקבע "בזה" ו"זה" (כגון: "בְּזֶה עַת הַיּוֹקֵם מִיַּד יִצְאָה אֵשׁ / וְזֶה בְּתַלְמֵי פְּרִשְׁיֹת שְׁמוֹנֶה הַיּוֹרֵד אֵשׁ"). כאן אמנם בא רק טור אחד כנגד כל אחד מהפריטים המשווים, כמצוי בסילוקים קליריים נוספים, אך בכל זאת באה בעקבות קטע זה דרשה נוספת, מואצת, המציבה את המשכן כנגד העולם, ובה טורים קצרים במיוחד (בעלי שתי יחידות מוטעמות בכל צלעית), ומילות הקבע "מול" עומדת בין הצלעיות (למשל, "מְנוֹרַת הַמָּאוֹר / מוֹל שְׁמֶשׁ וּמָאוֹר // שְׁבַעַת הַנְּרוֹת / מוֹל שְׁבַעַת אֹרוֹת"). בסיום הקטע משווה הקלירי את פרטי עבודת המשכן לעולם המלאכים ("כֶּהֵן מְשֻׁרֵת / מוֹל מְלֶאכֵי הַשְּׁרֵת // נְשִׂאֵת כְּפָיִם / מוֹל רְבוּעַ גְּפִיִּים" והן ארבע כנפי החיות, על פי יחזקאל א, ו' וכו'). בעקבות קטע זה מופיעה פסקת הסיום העוסקת כולה במלאכים. דרשה רחבה ואחריה דרשה מואצת אנו מוצאים גם בסילוק שבקדושתא הקלירית "אחד באחד גשוי" לשבת ראש חודש (שלום שפיגל, אבות הפיוט, מנחם חיים שמלצר (עורך), ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 114-121): הדרשה הראשונה מבארת את טעמי קרבנות שבת וראש חודש, ומאורגנת באמצעות מילות הקבע "למה" ו"כי"; בכל יחידה שני טורים בלבד. אחרי קטע מעבר באה דרשה נוספת על מספרים חוזרים במניין הזמן על פי הלוח העברי, ובה מציב הפייטן כל שני איברים מושווים בטור אחד בלבד ("כְּשֶׁעוֹת הַיּוֹם חֲדָשִׁי שְׁנֵה אַחַת / וְכְשֶׁעוֹת שְׁבַת חֲדָשִׁי שְׁמֹשֶׁה אַחַת" וכו'). מדרשה מואצת זו הוא עובר לתיאור מכונף של חידוש העולם לעתיד לבוא, ומשם – אל עולם המלאכים והקדושה. גם בסילוק שבקדושתא "אסירים אשר בכורש" לראשון של פסח (מחזור פסח על פי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, יונה פרנקל (מהדיר), ירושלים תשנ"ג, עמ' 120-125) באה תחילה דרשה רחבה על עשר המכות הבאות כנגד חטאים מדויקים של המצרים, אגב שימוש במילות הקבע "הם" ו"לכן" (ואחריהן תמיד שוב טור אחד בלבד), ובהמשך דרשה נוספת המתארת את סבלות השכינה המקבילים לסבלות עם ישראל, ובה קצב הטורים הולך ומואץ (תחילתה בטורים הרחבים "וְכִמּוֹ הָיוּ בֵּין הַחוֹחִים / לְנֶאֱמָן בֵּית נְגִלִית בְּסֶנֶה בְּחוֹחִים // וְכִמּוֹ לְחֶצוֹ בְּלִבָּנִים וְחֶמֶר / כֵּן נְגִלִית בְּלִבְנֵת סִפִּיר בְּאֶמֶר", אך היא ממשיכה בטורים הקצרים "וְכִנְדְּרוּ לְעֵלָם / כְּסֶאֱךָ הַיּוֹשֵׁם בְּעֵלָם // וְכִנְדְּרוּ לְיוֹן / עוֹרֶרֶת בּוֹא

בסילוקים קליריים ספורים בא במקום הדרשה דיאלוג מפותח.¹⁰ במקרה אחד – בקדושתא המיוחסת לקלירי לשמחת תורה "אומן שלא קם כמותו"¹¹ – אף מצאנו דו־שיח המלווה בקטע השוואתי נוסף, שקצבו מואץ. אמנם קטע זה אינו ממשיך את הדיאלוג, אך התבנית ההשוואתית נשמרת גם בו. בקטע המרכזי מסביר הקב"ה (או – כלשון הפייטן – "בת קול") למשה רבנו שעליו למות כשם שמתו גדולי הדורות שקדמו לו, ואילו משה מנסה להסביר שבכל אחד מאותם אנשים יש פגם המצדיק את מותו, ומשה עצמו מעולה מהם;¹² הקטע המואץ בא כולו מפי הקב"ה, המנסה להרגיע את משה ולהסביר לו במה יהיה מותו שונה ממות כל אדם אחר. הסילוק נפתח בקטע החורז ב"מֹת" ועוסק בקץ כל האדם, ומיד אחריו עובר הפייטן לעסוק במותו של משה:¹³

- לְיָוֹן וכו'). ההאצה מתרחשת כאן במהלך הדרשה השנייה, אך המהלך המכין את קטע הסיום של הסילוק אגב החשת הקצב מתרחש גם כאן.
- 10 דיאלוג במקום דרשה נמצא בקדושתא הקלירית לשבת שובה שהרפיס עדן הכהן, "אימנתה תעל לנמהרים: קדושתא קילירית לשבת שובה", קבץ על יד יג (תשנ"ו), עמ' 1-42; במרכז הסילוק עומד דו־שיח מפותח בין כנסת ישראל לבין הקב"ה, ובו עם ישראל, המודע לחטאיו הרבים, שואל שוב ושוב "איך נשוב", והקב"ה מבטיח להם שחטאיהם יימחלו והם יוכלו לשוב בתשובה. הדיאלוג מאורגן על ידי מילות הקבע "והוא ישיבם", "והם ישיבו". על סילוק דיאלוגי נוסף ראו בהמשך.
- 11 את הקדושתא הרפיס חיים בראדי, "פיוטים בלתי נודעים – העתיקים שזח"ה מתוך כתב יד", קבץ על יד א (יא, תרצ"ו), עמ' ג-כג. ייחוסה לקלירי טרם הוכרר: רבנו תם קבע ש"כל האומ' שהוא (הקלירי) עשה אומן שלא קם כמותו אינו אלא טועה" (מחזור ויטרי, שמעון הלוי הורוויץ [מהדיר], ברלין תרמ"ט-תרנ"ז, סימן שכה, עמ' 363); אמנם בכתב היד ששימש מקור לבראדי הקדושתא באה בהרכב חסר, אבל המשלש חתום בה 'אלעזר חזק', כמו בכמה קדושתאות קליריות, ופיוט ה – המקום שבו נוהג הקלירי לחתום את שמו המלא – חתום "אלעזר בר", וייתכן שהמעתיק קטעו ובמקור הייתה בו החתימה המלאה "אלעזר בירבי קליר", כמקובל; מובן שאין בכך כדי לבסס את בעלותו של הקלירי על חלקי הקדושתא הבאים, כולל הסילוק הנדון כאן. הזכרת המלאכים "סנדלפון" ו"מטטרון" בשמותם בסילוק יש בה כדי להטיל ספק בייחוס לקלירי: שמות המלאכים האלה (ושמות לא מקראיים של מלאכים בכלל) אינם מופיעים בשום פיוט קלירי אחר. אבל גם אם מחבר הקדושתא אינו הקלירי, אין ספק שמחברה הוא פייטן ארץ-ישראלי קדום יחסית.
- 12 הקטע מבוסס על מקור מדרשי. השוו מדרש פטירת משה (אהרן ילינק, בית המדרש, חדר ראשון, לייפציג תרי"ג, עמ' 116): "אמר לו והקב"ה למשה, כבר קנסתי מיתה על אדם. אמר לו, רבנו שלעולם, אדם הראשון מצוה קלה צוית אתו ועבר עליה, ואני לא עברתי! אמר לו, הרי אברהם קדש שמי בעולם ומת. אמר לו, יצא ממנו ישמעאל. אמר לו, הרי יצחק בנו שפשט צוארו על גבי המזבח. אמר לו, יצא ממנו עשיו. אמר לו, הרי יעקב שיצאו ממנו י"ב שבטים ולא הכעיסונו. אמר לו, לא עלה לרקיע, ולא דשו רגליו בערפל, ולא דברת עמו פנים אל פנים, ולא קבל התורה מידך. אמר לו הקדוש ברוך הוא, 'רב לך, אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה' (דברים ג, כו) " בפיוט, כפי שנראה מיד, יש שינוי מעניין אחד: משה טוען שגם יעקב חטא כאשר רימה את אביו (על חטא זה הנזכר בפיוטים למן ימי הקלירי ראו שולמית אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 70), ומוסיף גם את אהרן – ורק בו משה אינו מוצא חטא, אלא טוען שלהבדיל ממנו אהרן "לא רָד בְּעַרְפֶּל לְקַבֵּל אֱלֹפִים קְדוּמוֹת".
- 13 ביאור הפיוט: 1 כפץ: כאשר אמר. צור: הקב"ה. לענו: למשה. אחזתו: אולי צריך להיות: אחזוהו. 2 הצור תמים: דברים לב, ד. ומה [...] אמות: על פי תהלים ל, י. 3 אדם יציר כפי: אדם הראשון. שנדמה בדמות: שנברא בצלם ובדמות אלוהים. 4 וגם ענו: ואמר משה. ביקר בל ילין: השוו בראשית רבה יא, ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 88: "אדם הראשון לא לן בכבודו, מה טעם, 'אדם ביקר בל ילין' (תהלים מט, יג). " ונמשל כבהמות: ונעשה בן חלוף כבהמות (וכהמשך הפסוק בתהלים מט, יג). 5

- וְאִזְ כַּכֵּן צוּר לְעֵנּוּ "הֵן קָרְבוּ יְמֵיךָ לְמוֹת" / אֲחֻזְתּוֹ חֵיל וּרְעֵדָה וְאִימוֹת [...] וְנָם: הַחַיִּינִי, הַצּוּר תְּמִים, וְלֹא אָמוֹת! / וּמָה בָּצַע פִּי אָמוֹת? [...]
- וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ אָדָם יִצִּיר כְּפִי שֶׁנִּדְמָה בְּדַמוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת?! וְנָם עֵנּוּ בְּדִין הוּא שְׁיִמוֹת, / בִּיקָר בַּל יִלִּין וְנִמְשַׁל כְּבֹהֲמוֹת!
- 5 וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ אִישׁ צָדִיק מִתְהַלֵּךְ בְּתַמִּימוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת?! וְנָם עֵנּוּ בְּדִין הוּא שְׁיִמוֹת, / נִשְׁתַּכַּר יֵין וְקָלֵל גִּזְעוֹ כְּחַמוֹת!
- וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ מְנַסֶּה בְּעֵשֶׂר וְנִמְצָא שְׁלֵם בְּכָל הַדּוֹמוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת?! וְנָם עֵנּוּ בְּדִין הוּא שְׁיִמוֹת, / צֵץ מִגִּזְעוֹ שֶׁהִרְגִּיזוֹ עָלֵי אֲדַמוֹת!
- 10 וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ יַחֲדֵי הַנֶּעֱקָד כְּשֶׁה לְמוֹת / וּמָסַר נַפְשׁוֹ לְמוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת?! וְנָם עֵנּוּ בְּדִין הוּא שְׁיִמוֹת, / יֵצֵא מִחֻלְצָיו בֶּן שֶׁהִכְעִיסוֹ בְּכָל הָאָמוֹת!
- וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ הוֹגָה אֲמָרוֹת נְעִימוֹת / וְנַחְתָּם בְּכַס רָם בְּחוֹתְמוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת?! וְנָם עֵנּוּ בְּדִין הוּא שְׁיִמוֹת, / בָּא לְאֲבִיו בְּמַרְמוֹת!
- 15 וּבֵת קוֹל מְשִׁיבוֹ מְשֻׁרְתֵי הַנֶּדְמָה לְמִלְאָךְ אֱלֹהִים לְדַמוֹת / וּמְכַהֵן בְּכַהֲנַת עוֹלָמוֹת, / הוּא מֵת, וְאֵתָה לֹא תִמוֹת!?!

איש [...] בתמימות: נח שהיה צדיק תמים (בראשית ו, ט). 6 גזעו: את בנו, חם. בחמות: מתוך כעס. 7 מנסה בעשר: אברהם שנתנסה עשרה ניסיונות (משנה, אבות ה, ג). ונמצא שלם: ועמד בכולם. בכל הדומות: בכל הארץ (על שום "והארץ הרום רגלי", ישעיה סו, א). 8 צץ מגזעו: יצא ממנו בן. שהרגיזו עליו אדמות: ישמעאל. 9 יחיד: יצחק. 11 בן שהכעיסו: עשו. בכל האומות: יותר מכל האומות. 12 הוגה [...] נעימות: יעקב שהגה בתורה הנעימה. ונחתם בכס רם: ודמותו חקוקה בכיסא הכבוד (על פי מדרשים רבים). 14 בא [...] במרמות: רימה את אביו בעת קבלת הברכות. 15 משרתי: אהרן הכהן. הנדמה למלאך: על פי מלאכי ב, ז. בכהנת עולמות: בכהנת עולם. 17 לא רד בערפל: לא נכנס לתוך הערפל כמשה בעת מתן תורה. לקבל אלפים קדומות: לקבל את התורה שקדמה אלפיים שנים לבריאת העולם (השוו בראשית רבה ח, ב, מהדרות תיאודור-אלבק, עמ' 57 ועוד). 19 זיוך: מראך; הקב"ה מבטיח כאן למשה שגופו לא ישתנה בקבר. 20 מלאך [...] לא יבהלך: משום שהקב"ה בעצמו יטול את נשמת משה בנשיקה. 21 מטפלים בו: עוסקים בקבורתו. בשר: בני אדם. 22 בזרוע [...] ומטה: בזרוע ה' (שעה שהקב"ה יקבור אותו). 23 עוברת: כלה, שאינה קיימת לעולם. לא לעולם עוברת: שאינה כלה לעולם, היא התורה. 24 כבודו [...] לא ירד: אין אדם לוקח עמו לקבר דבר מהונו ומכבודו בעולם הזה (על פי תהלים מט, יח). על מטתך: בעת מותך. כבודך ירד: תיקח עמך לעולם הבא את השם הטוב והמעשים הטובים שקנית לך בעולם הזה. 25 מחשבותיו [...] יאבדו: רעיונותיו יישכחו אחרי מותו (והלשון על פי תהלים קמו, ד). 26 לשננה לעולם: ויש לחזור עליה שוב ושוב תמיד, שאין הברכה מתקיימת מאליה. ו"לשננה" פירושו כאן: לשנותה. וזאת הברכה: דברים לג, א.

וְגַם עָנָו / לֹא רָד בְּעַרְפֶּל לְקַבֵּל אֲלֵפִים קְדוּמוֹת!

			וּבַת קוֹל מְשִׁיבָה וְאוֹמֶרֶת:
			אָדָם כִּי יָמוּת הוֹד פָּנָיו לְשָׁנָה
	וְאֵתָה	זֵינְךָ לֹא יִשְׁתַּנָּה	
20	וְאֵתָה	מִלֶּאךָ הַמּוֹת לֹא יִבְהַלֶּךְ	אָדָם כִּי יָמוּת מִלֶּאכֵי מוֹת יִבְהִילוּהוּ
	וְאֵתָה	יִטְפֹּל בְּךָ אֱלֹהֵי כָל בָּשָׂר	אָדָם כִּי יָמוּת מִטְּפָלִים בּוֹ בָּשָׂר
	וְאֵתָה	תִּנְטֹל בְּזִרוּעַ תּוֹלָה	אָדָם כִּי יָמוּת מִטֵּל בְּמִטָּה
		מַעֲלָה וּמָטָה [...]]	
	וְאֵתָה	תִּצְוֶה יִרְשָׁה לֹא לְעוֹלָם עוֹבֶרֶת	אָדָם
	וְאֵתָה	עַל מִשְׁתַּדָּךְ כְּבוֹדְךָ יֵרֵד	אָדָם
25	וְאֵתָה	תּוֹרַתְךָ וּמַחְשְׁבוֹתֶיךָ לְעוֹלָם יִעֲמְדוּ	אָדָם
	וְאֵתָה	תִּבְרַךְ "זוֹאֵת הַבְּרָכָה" וְהִיא תִהְיֶה לְעוֹלָם	אָדָם
		מִבְּרַךְ בְּרָכָה לְשִׁנָּה לְעוֹלָם	

הדיאלוג הרחב שבין משה לבין הקב"ה מאורגן באמצעות מילות הקבע "ובת קול משיבו" ו"ונם עניו". הוא מעוצב כאן – עיצוב בלתי שגרתי – בחרוז אחיד, כדי להתאימו לשאלה הרטורית החותמת את דברי הקב"ה שוב ושוב כרפרין: "הוא מת, אתה לא תמות?!" גם תשובותיו של משה אמורות באותו חרוז עצמו. בקטע המואץ, הבא מפי הקב"ה, באות מתחילה מילות הקבע "אדם כי ימות" כנגד "ואתה", אך בהמשך מתקצרות מילות הקבע עוד יותר והפייטן מסתפק ב"אדם" במקום "אדם כי ימות". בין כך ובין כך, עיצובו של הקטע הדרמטי שבסילוק זה קרוב מאוד לדרך שר' יהודה הלוי בחר לעצב בה את סילוקו "אמר אויב".

אין שום סיבה להניח שר' יהודה הלוי הכיר דווקא את הסילוקים שהובאו כאן. בשום מקום אין רמז לנוכחות הקדושתא "אחת שאלתי" לפרה במרחב הספרדי,¹⁴ ולא הבאתיה כאן אלא כדוגמה לסילוק דרשני אופייני, שבו הקטע המואץ הוא הכנה ישירה לפסקת הסיום המעבירה לקדושה.¹⁵ גם על תפוצתו של הסילוק ל"זאת הברכה" אין כל מידע.¹⁶

14 הקדושתא "אחת שאלתי" זכתה לתפוצה מוגבלת יחסית. היא נמצאה רק בגניזה הקהירית, וגם בה היא אינה נפוצה מאוד. בדרום אירופה ובמרכזו מתועד הקיקלר "אצילי עם" שבקדושתא הזאת, והוא אף נרפס בסידורי אשכנז כחלק מהקדושתא האחרת לפרה, "אצולת אומן" (ראו הערה 8 לעיל, ועיינו אליצור, "אחת שאלתי", הערה 7 לעיל, עמ' 13).

15 בחרתי בסילוק לפרשת פרה משום שמופיעה בו התבנית של קטע פתיחה, דרשה רחבה, דרשה מואצת וקטע סיום במבנה ה"נקי" ביותר; בסילוקים דרשניים אחרים באים לעתים עוד קטעים המטשטשים את התבנית, ולעתים קרובות גם חסר מהם הקטע הדרשני המואץ. גם בסילוק ל"זאת הברכה" שהובא כאן המהלך אחר: אחרי הקטע המואץ שב ומתפתח ויכוח רחב מאוד ופחות מאורגן בין משה לבין הקב"ה, ואחריו בא תיאור מפורט של מעשי משה עד לרגע מותו. המעבר לקדושה מגיע בסופו של דבר באמצעות תיאור המלאכים הבוכים על מות משה.

16 הפיוט היה ידוע בארצות דרום אירופה (בראדי הדפיסו מכתב יד של מנהג יוון או רומניא, שהיה בידי שזח"ה), והקדושתא "אומן שלא קם כמותו" הייתה ידועה גם בצרפת, כמובח מהזכרתו של רבנו תם (ראו הערה 11 לעיל).

אבל התבנית הכללית של הסילוק הדרשני (ולעתים רחוקות – הדיאלוגי) חוזרת בעוד סילוקים קליריים רבים. אמנם סילוקו של ר' יהודה הלוי איננו מעתיק את הדגם במדויק, שכן אין בו קטע פתיחה,¹⁷ אבל התבנית הכללית של קטע המציב דבר כנגד חברו יוצר מכנה משותף ומשתמש במילות קבע, ובעיקר הקטע המואץ המלווה אותו כמעבר לקטע הסיום, דומים מכדי שיהיה זה מקרה. ייתכן אפוא שר' יהודה הלוי ראה סילוקים קליריים ולמד מהם לעצב את סילוקו שלו; אבל אולי סביר יותר שבין הקלירי לבין יהודה הלוי שימשו פיוטים-מתווכים: הדגם הקלירי נתחבב על כמה פייטנים וזכה לחיקויים, ואפילו ר' יוסף אבן אביתור – פייטן ספרדי שפעל רבות גם במזרח¹⁸ – הכיר את דגם הסילוק הדרשני וחיקה אותו,¹⁹ ולא מן הנמנע שאחד הפיוטים המזרחיים הבתרי-קליריים, או אחד מפיוטיו של אבן אביתור, הוא הדגם שבבסיס הסילוק "אמר אויב". אין אפוא דרך לקבוע איזה פיוט בדיוק ראה ר' יהודה הלוי. עם זאת, יש לפחות סילוק מזרחי אחד שאפשר להצביע על דמיון לשוני מסוים בינו לבין סילוקו של ר' יהודה הלוי. הכוונה לסילוק "אתה אדיר מהררי טרף" מן הקדושתא "אגמונו שלחף" לשביעי של פסח של ר' יוסף בירבי ניסן.²⁰ מדובר בסילוק ארוך ביותר, אך בולטת בו דרשה רחבה המציגה את פורענות המצרים כתשובה מדויקת על רשעתם, מידה כנגד מידה, ומשתמשת במילות הקבע "הם" ו"לכן",²¹ כגון:

הם המרירו חיתם במתכון לבנים לכן קלעו בפתוך אש וברד כאבנים
 הם חשבו לשיטתם כורמים ויוגבים לכן הסעירם בשמונה מאות מין חגבים²²

- 17 ייתכן שהפזמון השקול הבא אצל ר' יהודה הלוי כפתיחה לסילוק – "יושב תהילות" (דיואן, הערה 1 לעיל, ד, עמ' 50; שירי הקדש, א, הערה 4 לעיל, עמ' 286) – שימש תחליף לקטע הפתיחה המסורתי; ומכל מקום, סילוקים אחרים של ר' יהודה הלוי נפתחים בקטעי המנון מרוממים, כגון סילוקיו "ארץ התמוטטה" ליום הכיפורים (דיואן, הערה 1 לעיל, ג, עמ' 294; שירי הקדש, א, הערה 4 לעיל, עמ' 111) ו"אל אלהים משירי אהודנו" לשבועות (שירי הקדש, הערה 4 לעיל, ירושלים תש"ם, עמ' 471).
- 18 ראו עליו אצל חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150-156.
- 19 ראו, דרך משל, את הסילוק שלו שבקדושתא לשביעי של פסח "ויהי אוויל", שהדפיס עזרא פליישר, "יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע", מחקרי ירושלים בספרות עברית כא (תשס"ו), אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי, עמ' 168-170 (נרפס שוב: עזרא פליישר, השירה העברית בספרד ובשלווחותיה, ב, ירושלים תש"ע, עמ' 519-521): אחרי קטע פתיחה קצר, בא שם קטע המשווה את גאולת מצרים לגאולה לעתיד, והוא מאורגן באמצעות מילות הקבע "וכמו" ו"כן". אחרי מילים אלה בא טור אחד בלבד המתאר את הגאולה, אך הטורים ארוכים יחסית; לקראת סוף ההשוואה בא קטע בן שישה טורים המחזורים בחרוז אחד. מילות הקבע עדיין חוזרות בארבעת טוריו הראשונים, אבל הטורים עצמם קצרים יותר, וניכרת החשת המקצב; מקטע זה עובר הפייטן לקטע הסיום העוסק במלאכים.
- 20 הסילוק טרם נדפס, אך הוא מופיע באתר "מאגרים" של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית; הציטוטים בהמשך על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 3372, בהשמטת אימות קריאה והערות על תיקונים.
- 21 כמו בדרשה הקלירית בסילוק לפסח שהוזכר בהערה 9 לעיל.
- 22 ביאור הטורים: 1 המרירו חיתם: על פי שמות א, יד. במתכון לבנים: מלשון "ותכן לבנים תתנו" (שם ה, יח). קלעו: טולטלו. בפיתוך אש וברד: בכרד הפתוך ומעורב באש (ראו שמות ט, כד, והשוו לתיאור הכרד בכמדבר רבה נשא יב: "רבי נחמיה אמר, אש וברד פתוכים זה בזה"). כאבנים: על פי הצירוף "אבני ברד" השכיח במקורות מדרשיים, ולעניין הטור השוו לתנחומא (בוכר) בא ה, דף כב ע"א: "כל מה שחשבו המצרים על ישראל הביא הקב"ה עליהם [...] הם חשבו לסקול אותם באבנים, הביא עליהם הקב"ה את הברד". 2 הם [...] ויוגבים: על פי תנחומא (בוכר), שם: "הם חשבו שיהו

לאחר דרשה זו וקטע ביניים נוסף, באה דרשה שנייה המעמידה כנגד תוכניות המלחמה של המצרים את "מלחמתו" המטפורית של הקב"ה, ומשתמשת במילות קבע דומות להפליא לאלו של ר' יהודה הלוי בחלק השני של סילוקו "אמר אויב" – "צר" כנגד "צור"²³:

צַר הָמָּה לְנוֹפֵף וּלְהָרִיק חֲרָבוֹ וְצוֹר כְּגִבּוֹר חָגַר עַל יָרֵךְ חֲרָבוֹ [...] ...
 צַר הַבְּרִיק חֲנִית וְהַמְרִיק רִמָּח לְקָרֵב וְצוֹר הַבְּרִיק כְּנָגְדוֹ בְּרִקִּים רַב
 צַר רָכֵב עַל אֹפְנָיו בְּחֶטֶר גְּאֹנָה וְצוֹר רָכֵב עַל כְּרוֹב וּמִמֶּנּוּ גָּבָה [...] ...

מילות הקבע אינן יכולות שלא להזכיר את "צוררי" ו"צורי" מן הסילוק "אמר אויב", והצמד האחרון שהובא כאן קרוב ביותר גם אל המשפט של ר' יהודה הלוי "וְצוֹרֵי רָכֵב עַל כְּרוֹב יִשְׁעֵי". אמנם שלא כמו לר' יהודה הלוי, ר' יוסף בירבי ניסן לא ניצל תיאור זה למעבר ישיר אל עולם המלאכים והקדושה והוסיף עוד צמד המתאר את הקב"ה הרוכב על סוסתו,²⁴ אך אחריו אכן עבר אל קטע הסיום העוסק במלאכים ובקדושתם.

במקרה זה ייתכן שר' יהודה הלוי ראה את הסילוק של ר' יוסף בירבי ניסן: הקדושתא "אגמונו שלחף" זכתה לתפוצה עצומה בתקופתו, כמוכח מהופעתה בהרבה עשרות קטעי גניזה, ובהחלט ייתכן שהגיעה גם לספרד; אך גם כאן אין לדעת אם ר' יהודה הלוי הושפע ממנה ישירות, ומכל מקום, את הצבת הקטע המואץ לקראת הסיום, המופיעה אצל הקלירי, לא היה יכול ללמוד ממנה. העיצוב ה"נקי" של הסילוק "אמר אויב", ובו דיאלוג רחב, דיאלוג מואץ וקטע סיום בלבד, רומז להיכרות עם עוד קדושתאות, להפנמת הדגם ולהעמדתו על עיקרו. מבחינת תבנית הסילוק ייתכן אפוא שההשפעה המזרחית בכלל – והקלירית בפרט – על ר' יהודה הלוי איננה ישירה, ואין כאן אלא תולדה רחוקה של אב־טיפוס קדמון.

ג

אולם אם נבחן את תוכנו המדויק של הסילוק של ר' יהודה הלוי, ייתכן שנמצא שהוא

כורמיהם, הביא הקב"ה את הארבה ואכל אילנותיהם". שמונה מאות מין חגבים: השווי ירושלמי, תענית פ"ד, ה"ה (סט ע"ב), ובמקבילות.

23 הובאו כאן טורים ספורים בלבד. יסוד ההשוואה גם כאן במדרשים; השווי במיוחד למדרש תהלים יח, יד (מהדורת בובר, דף עב). ביאור הקטע: 1 ולהריק חרבו: על פי שמות טו, ט. כגבור [...] חרבו: על פי תהלים מה, ד. 2 הבריק חנית: ליטש את חניתו; והשווי נחום ג, ג; חבקוק ג, יא. ברקים רב: תהלים יח, טו. ולטור כולו ראו במדרש תהלים, שם: "חזר פרעה והביא צחצוחין של ברזן, ואף הקב"ה הביא ברקים שהן מצוחצחין, שנאמר 'וברקים רב ויהומם'". 3 אופניו: מטונימיא למרכבותיו, על שום שמות יד, כה. בחטר גאונה: הלשון על פי משלי יד, ג. רכב על כרוב: שמואל ב' כב, יא; תהלים יח, יא; ובמדרש תהלים, שם, הרכיבה על הכרוב היא מעשה של הקב"ה ואין לו מקבילה במעשי פרעה. וממנו גבה: בכתב היד "גאה", בניגוד לחרוז, והצעת התיקון "גבה" משמעה: וברכיבתו על הכרוב נתרוםם הקב"ה והראה את יתרונו על פרעה.

24 "צר המיר בסוס נקבה המשתנת מים כריצה / וצור נגלה בסוסתו ראש תנין להרציצה", ועל פי מדרש תהלים, שם: "חזר פרעה ואמר תנו לי סוס נקבה, שהיא יכולה לעמוד במלחמה, למה כשהסוס זכר רוצה להשתין מים הוא עומד ומתאחר, אבל סוס נקבה משתנת מים כשהיא מהלכת במלחמה, אמר אף אני אדמה לו בסוס נקבה, שנאמר 'לסוסתי ברכבי פרעה' (שיר השירים א, ט)". ו"ראש תנין להרציצה" על פי תהלים עד, יג-יד, אך כאן "תנין" הוא כינוי לפרעה, על שום יחזקאל כט, ג.

מנהל מעין "דיאלוג מתקן" עם פיוט קדום אחר. כדי להבין זאת עלינו להעמיק תחילה בחלקו העיקרי של הסילוק "אמר אויב". ציינו שלכאורה מתנהל בו דו־שיח בין האויב לבין הקב"ה, ושעל כל אחת מן האמירות של האויב באה כביכול תשובה מדויקת של הקב"ה הנחתמת באותו מטבע לשון. אולם עיון בוחן יגלה שאין כאן תשובות אמיתיות כלל. כך דרך משל, ביחידה הראשונה האויב מציג את זממיו לכלות את ישראל במטפורות של חיות טרף ("פְּאַרְיָה"), שטף מים ("שְׂבַלְת") ואש בוערת ("וְאַשׁ קָרַב אֲדַלֵּק"), ואילו הקב"ה עונה במטפורות של עץ נטוע שאי אפשר לעקרו ("אִם אֶעְקֹד אֲשֶׁר נִטְעַתִּי") ושל דרך סלולה ("פְּנֹו דְרָךְ וְסִלּוֹ"). נקודת המפגש באה רק בסיום דבריהם: כנגד תקוות האויב לחלק שלל הקב"ה קורא לישראל לשלול את שולליהם. כך גם ביתר המחרוזות, ובמחרוזות שאין בהן מילה שלמה משותפת אלא חרוז, ולעתים אפילו חרוז שיסודו בסימט דקדוקית בלבד,²⁵ המרחק גדול עוד יותר; ונראה שר' יהודה הלוי הציג כך את הדברים בכוונת מכוון – המרחק שהוא יצר בין נכלי האויב לתשובת ה' בא אולי ללמד שאין לאויב כל יכולת לגעת בישראל: עם ישראל יציב וקיים ואי אפשר להזיזו ממקומו וממעלתו. אמירותיו של האויב אינן עומדות בשום פנים ואופן על מישור אחד עם דברי ה'. אולם לעומת שני המישורים הנפרדים, הסיום במילה הזוהה נועד לקשר בין חלקיה של כל יחידה וליצור בה סיגור חזק, המציג לכאורה את דברי ה' כתשובה מדויקת על נכלי האויב.

עיון בוחן עוד יותר יגלה שהדברים המוצגים כדו־שיח אינם דיאלוג אמתי כלל וכלל: הקב"ה שומע את דברי האויב, אך האויב אינו שומע את תשובותיו של הקב"ה ואינו יודע שמשמים מודיעים על ביטול כל עצותיו. דברי הקב"ה הם בבחינת "יושב בשמים ישחק, ה' ילעג למו" (תהלים ב, ד). הם עוקרים את דברי האויב מעיקרם ומותירים אותו נלעג וחסר אונים. האויב אינו מודע לביטול עצתו עד לסופו המר: כדרכם של דיאלוגים פייטניים, אין כל התפתחות בדבריו. הוא חוזר על איומיו שוב ושוב, ואפילו לקראת סיום החטיבה הוא פונה פנייה רטורית אל כנסת ישראל ומודיע לה: "אֲנֹשֶׁה נִחְלָה מִכְתָּךְ / רְפְאוֹת תִּעֲלֶה אֵין לְךָ", וכנגדו פונה גם הקב"ה אל העם בדברי ההרגעה "אֵל תִּירָא יַעֲקֹב עֲבָדִי [...] אֲנֹכִי מִגֵּן לְךָ". שני המשתתפים שבפיוט הדרמטי אינם משוחחים אפוא זה עם זה, ואחד מהם אף אינו יודע כלל על קיומו של משנהו.

ייתכן – וכאן אני מציעה הצעה נועזת במקצת – שהצגה זו של עצותיו של המן וביטולן נועדה להשיב על הצגה אחרת של עצות אלו ממש בפיוט עתיק ומפורסם מאוד המיוחס לר' אלעזר בירבי קליר; אמנם ייחוס זה אינו בטוח, אך אין ספק שמדובר בפיוט קדום. כוונתי לפיוט "אחשוּרוּשׁ והמן הרע", שהוא פיוט הרחבה בקרובה לפורים.²⁶ אמנם אין כל ראיה שר' יהודה הלוי ראה פיוט זה; אבל במקרה הזה צריך לומר שמדובר באחד הפיוטים הנפוצים בגניזה הקהירית,²⁷ ושנרשמה נוכחות שלו גם בכתבי יד דרום־אירופיים;²⁸ לא

25 כגון הסימטות "הם" (שורות 28, 31) ו"כם" (שורות 35, 38).
 26 בעת האחרונה זכה הפיוט למהדורה מדעית במאמרו של עדן הכהן, "עיונים בתבנית הדיאלוגית בפייטנות הארץ־ישראלית הקדומה ובמקורותיה לאור פיוטי הרחבה דיאלוגיים לפורים", מחקר ירושלים בספרות עברית כ (תשס"ו), עמ' 124-131. לעניין ייחוסו לקלירי ראו שם, עמ' 100-103, וראו עוד להלן, הערה 30.
 27 הפיוט נרשם עד כה בשמונה־עשר קטעי גניזה המייצגים ארבע־עשרה העתקות שונות.
 28 על מקורות הפיוט ראו עדן הכהן, "עיונים בתבנית הדיאלוגית", הערה 26 לעיל, עמ' 168-171. כתבי

מן הנמנע אפוא שנוסע מהמזרח הביא פיוט זה גם לספרד, והעתקה שלו הגיעה לידי של ר' יהודה הלוי.

נביא אפוא קטעים עיקריים מן הפיוט כדי לעמוד על מהלכו:²⁹

אַחְשׁוּרוֹשׁ וְהֶמֶן הֶרַע / שְׁנִיָּהֶם יוֹעֲצִים עֲצַת רַע / וּשְׁנִיָּהֶם לְכַבֵּם לְמַרְע
כָּלֵב זֶה כֵּן לֵב זֶה בְּעֲצַת רַע / וְאַתָּה מִפֶּר מַחְשְׁבוֹת רַע / וְלֹא יִגּוֹר בְּמַגּוּרְךָ רַע

אָמַר הֶמֶן לְאַחְשׁוּרוֹשׁ
אִם אֶחָד מִכָּל אָדָם / וְאִין חֶסְרוֹן בְּאִבּוֹרְךָ
אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב יִכְתֹּב לְאַבְרָם 5

אָמַר אַחְשׁוּרוֹשׁ לְהֶמֶן
בְּחַר בָּם אֱלֹהֵי אָדָם / וְהֵם סִגְלָה מִכָּל אָדָם
וְיִמָּה תֵאמַר בֶּן אֲנִי וְהֵם קְרוֹאִים צֵאן אָדָם

אָמַר הֶמֶן לְאַחְשׁוּרוֹשׁ
גְּנוּזִים הֵם בֵּין כָּל גּוֹי / וּמְטַלְטְלִים מִגּוֹי אֶל גּוֹי
אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב נִכְחָדִים מִגּוֹי 10

היד האחרונים ברשימה מייצגים את מנהג קורפו.

29 נוסח הפיוט הובא בעיקרו על פי מהדורת ערן הכהן, להוציא שינויים קלים המופיעים שם בשינויי הנוסחאות. אין בהצגתו כאן כדי לקבוע את נוסח הפיוט, והיא לא באה אלא כדי להראות את תבניתו ואת תוכנו. ביאור: 1 והמן הרע: אסתר ז, ו. ושניהם לבכם למרע: על פי דניאל יא, כו. 2 ואתה: פנייה אל הקב"ה. מפר מחשבות רע: על פי איוב ה, יב ועוד. ולא יגור [...] רע: על פי תהלים ה, ה, וכלשון מדרשו בבבלי, סוטה מב ע"א: "לא יגור במגורך רע". 3 אם אחד: השוואת אסתר ג, ח. ואין חסרון באבורם: השוואת דברי המן על פי בבלי, מגילה יג ע"ב: "שמה תאמר קרחה אני עושה במלכותך, מפוזרין הם בין העמים". 5 אם [...] לאברם: אסתר ג, ט. 7 והם סגלה: השוואת שמות יט, ה ועוד. 8 צאן אדם: יחזקאל לו, לח. 10 גנוזים: חבויים, מצויים. ומטלטלים [...] אל גוי: וגוים מעם אחד אל משנהו. 11 נכחידם מגוי: תהלים פג, ה. 13 ראשית גוי: את ראשית היות ישראל לעם; וללשון השוואת במדבר כד, כ. אלהיהם אהבם: ראו מלאכי א, ב. 14 לקחם גוי מקרב גוי: על פי דברים ד, לד. 16 השמו את נוחו: על פי ירמיהו י, כה, ומוסב שם על הגויים מחריבי המקדש, וכאן המן מאשים את ישראל שהם גרמו למקדש להיחרב. ופניו מהם הסתיר: על פי דברים לב, כ ועוד. 17 ולמלך [...] להניחחו: על פי אסתר ג, ח. 19 נוכל לגרשהו: השוואת במדבר כב, ו. וגואלם חזק: על פי ירמיהו נ, לד. 20 אלהיהם גבור: השוואת צפניה ג, יז. 22 טרודים: מטולטלים, מסורים לעבדים: להיות עבדים בגלותם. ובגוים הם נדודים: על פי הושע ט, יז. 23 לשודדים: לאויבים המבקשים להשמדם. 25 ים [...] קדים: על פי שמות יד, כא. נער: השוואת שמות יד, כו. מעבידים: את המצרים ששעבדו אותם. 26 והוציאם מבית עבדים: ראו שמות כ, ב ועוד. 28 היכלו: את המקדש. 29 אפס עצור ועזוב: דברים לב, לו. 32 מלך [...] וגואלו: על פי ישעיהו מד, ו, בתוספת "צור", אולי בהשפעת נוסח החתימה הארץ-ישראלית של ברכת הגאולה בקריאת שמע. 34 שרף: מוסב על נבוכדנאצר. 35 אין ישועתה לו: תהלים ג, ג.

- אָמַר אַחְשָׁרוּשׁ לְהִמָּן
 דְּרַשׁ וְהִכֵּן רֵאשִׁית גּוֹי / אֱלֹהֵיהֶם אֲהַבְּם מִכָּל גּוֹי
 וַיְמָה תֵּאמַר בֶּן אֲגָגִי / וְהוּא לְקַחְם גּוֹי מִקְרֵב גּוֹי
- 15 אָמַר הִמָּן לְאַחְשָׁרוּשׁ
 הַשְׂמֹנוּ אֶת נְוָהוּ / וּפְנֵיו מֵהֶם הַסְּתִיר הוּא
 אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב / וְלַמֶּלֶךְ אֵין שׁוּה לְהַנִּיחָהוּ
- 20 אָמַר אַחְשָׁרוּשׁ לְהִמָּן
 וְאֵיךְ נוֹכַח לְגַרְשָׁהוּ / וְגוֹאֲלֵם חֲזַק הוּא
 וַיְמָה תֵּאמַר בֶּן אֲגָגִי / אֱלֹהֵיהֶם גְּבוּר הוּא [...]
- אָמַר הִמָּן לְאַחְשָׁרוּשׁ
 טְרוּדִים הֵם לְעַבְדִּים / וּבְגוּיִם הֵם נְדוּדִים
 אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב / יִמְסְרוּ לְשׁוּדְדִים
- 25 אָמַר אַחְשָׁרוּשׁ לְהִמָּן
 יֵם קָרַע בְּרוּחַ קָדִים / בְּתוֹכּוֹ נִעַר מְעַבְדִּים
 וַיְמָה תֵּאמַר בֶּן אֲגָגִי / וְהוֹצִיאֵם מִבֵּית עַבְדִּים [...]
- אָמַר הִמָּן לְאַחְשָׁרוּשׁ
 מִיּוֹם הַחֲרִיב הֵיכְלוֹ / לֹא הָיָה בּוֹ כַח לְהַצִּילוֹ
 אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב / אָפֶס עֲצוּר וְעֲזוּב לוֹ
- 30 אָמַר אַחְשָׁרוּשׁ לְהִמָּן
 נְבוּכַדְנֶאצַּר עֲמַד לְמוּלוֹ / אֱלֹהֵיהֶם הִפִּילוֹ
 וַיְמָה תֵּאמַר בֶּן אֲגָגִי / מֶלֶךְ צוּר יִשְׂרָאֵל וְגוֹאֲלוֹ
- אָמַר הִמָּן לְאַחְשָׁרוּשׁ
 שְׂרָף בֵּיתוֹ וְהֵיכְלוֹ / וְלֹא עֲמַד לְמוּלוֹ
 אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב / אֵין יִשׁוּעָתָה לוֹ
- 35

בהמשך הפיוט משתנה התבנית ובא סיכום כללי של המשך העלילה. אולם הקטע שלפנינו – שהוא עיקרו של הפיוט – מציג גם הוא דיאלוג דרמטי, והפעם דו־שיח אמיתי, בין שני בני אדם: המן מבקש להשמיד את כל היהודים, ואחשורוש מנסה לשכנע אותו לבטל את תכניתו. כבר בעיון קל אפשר לעמוד על הקשר התבניתי בין פיוט זה לבין הסילוק "אמר אויב": גם בפיוט "אחשורוש והמן הרע" יש יחידות שבכל אחת מהן כל אחד משני הדוברים מציג את טענותיו, ובראש דברי השניים באות כותרות המציגות את הדוברים המתחלפים: "אמר המן לאחשורוש" ו"אמר אחשורוש להמן". תשובתו של אחשורוש לדברי המן ניתנת באותו חרוז

שהמן משתמש בו.³⁰ אמנם החריזה בקטע המקביל של ר' יהודה הלוי מגוונת יותר, והחרוז הזה בא אצלו רק אחרי שניים (ולעתים שלושה) צמדים של חרוזים מתחלפים. אבל חד-חרוזיותה של הסטרופה היא מחוקיה הבסיסיים ביותר של הפייטנות המזרחית עד לימי רב סעדיה גאון,³¹ וכנגד זה מפורסמת ססגוניותה הצלילית של הסטרופה בפיוט הספרדי.³² משום כך אין כאן שינוי מהותי אלא שינוי שהמקום והזמן גרמוהו. עצם העמדת עצותיו של המן כנגד דבריו של גורם המנסה להפר אותן והצבת כותרות המציגות את הדוברים השונים הן עיקר ענייננו, ובנקודה זו שני הפיוטים דומים זה לזה.

נקודה אחת נוספת בפיוט הקדום ראוייה להבלטה: כל טור אחרון בדברי שני הדוברים פותח במילות קבע של פנייה. המן חותם את דבריו במשפט הפותח במילותיו שבמגילת אסתר: "אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב", ואילו אחשוורוש מסיים את טענותיו בפנייה "יִמָּה תֹאמַר בֶּן אֲגָיִי". מילות קבע אלה מעצימות את הדרמה, ואין להן מקבילה בפיוטו של ר' יהודה הלוי.

אולם ההבדל הגדול והמהותי ביותר בין שני הפיוטים הוא בזהותו של מי שנבחר להשיב להמן. בפיוט הקדום אחשוורוש מנסה להפר את עצתו של המן ולמנוע ממנו להשמיד את היהודים. הפייטן מודע לעובדה שאי אפשר להציג את אחשוורוש כאוהב ישראל מושבע: אמנם המזימה "להשמיד ולהרוג ולאבד את כל היהודים" הייתה של המן, אבל אחשוורוש נענה לו כמעט ללא הסתייגות, ואף ויתר על השוחד הגבוה שהציע לו המן. אם כן, הפייטן הקדום היה מודע לרשעתו של אחשוורוש, ולפני שמתחיל הוויכוח הוא מציג אותו כשותף להמן במחשבותיו הרעות:

אַחְשׁוּרוֹשׁ וְהֵמֵן הֲרָע / שְׁנֵיהֶם יוֹעֲצִים עֲצַת רָע
 וְשְׁנֵיהֶם לְבָבָם לְמַרְע / כָּלֵב זֶה כֵּן לֵב זֶה בְּעֲצַת רָע
 הפייטן אף יודע שמי שהפר את מחשבותיהם הוא הקב"ה:
 וְאַתָּה מִפֶּר מִחֲשָׁבוֹת רָע / וְלֹא יִגְדֹר בְּמַגֹּרֶךְ רָע

למרות זאת, עיקר הפיוט הוא דבריו של אחשוורוש המתנגד לעצתו של המן. מעיון בפיוט מתברר שהתנגדותו של אחשוורוש מקורה בפחד מעונש שיביא עליו אלוהי היהודים. על פי הפיוט, אחשוורוש מכיר שישראל הוא העם שהאל העליון בחר בו. על הטענה "אין חֶסֶד בְּאֲבוֹדָם" משיב אחשוורוש ש"בְּחַר בָּם אֱלֹהֵי אֲדָם / וְהֵם סָגְלָה מִכָּל אֲדָם"; כאשר

30 במקרה אחד (שלא הובא כאן) משתנה החרוז לכאורה, אבל כנגד "מלך" ו"הלך" שבדברי המן באים "מלכים" ו"פורכים" בתשובת אחשוורוש, מתוך שמירה על העיצורים הבולטים בחֶרֶז. שינוי תנועות תוך שמירת עיצורי חרז במקום שבו מתבקש, לכאורה, חרוז אחד, נמצא בפיוטים קליריים נוספים (על תופעה זו ראו שולמית אליצור, "על מיקומו ומבנהו של הקיקלר בקדושתא הקלירית", מחקר ירושלים בספרות עברית ג' [תשמ"ג], עמ' 150), וייתכן שיש בתופעה זו כדי לרמוז על בעלותו על הפיוט.

31 ראו פליישר, שירת הקודש, הערה 3 לעיל, עמ' 122. על השינוי שחל ביצירתו של רס"ג ראו שם, עמ' 288-289.

32 על מגוון דרכי החריזה בשירת הקודש בספרד ראו שם, עמ' 344-361; וראו במיוחד שם, עמ' 358, דוגמה מסילוק אחר של ר' יהודה הלוי הנחרז בדומה לסילוק שלפנינו. פליישר מסביר שם שיחידת היסוד, עד לחרוז החותם, נחשבה בעיני פייטני ספרד לטור ארוך אחד בעל חרוזים פנימיים. תפיסה זו יש בה כדי לקרב עוד יותר את דגם סילוקו של ר' יהודה הלוי אל הדגם של "אחשוורוש והמן".

המן משיב שעם ישראל "מְטַלְטְלִים מְגוֹי אֶל גּוֹי", דבר המכחיש לכאורה את מעלתם, יודע אחשוורוש לטעון כנגדו ש"אֱלֹהֵיהֶם אֶהְבֶּם מִכָּל גּוֹי [...] וְהוּא לְקַחֵם גּוֹי מְקַרֵּב גּוֹי". בהמשך אחשוורוש מביע שוב ושוב את פחדו מאלוהי ישראל: "גּוֹאֲלֵם חֶזֶק הוּא", והוא כבר העניש את המלכים הקודמים שניסו לשעבד את ישראל. המן, כמובן, טוען כנגדו שהקב"ה מאס בישראל, ונבוכדנאצר – שבדברי אחשוורוש הוא דוגמה למלך שנענש מיד "מִלְךָ צוּר יִשְׂרָאֵל וְגוֹאֲלוֹ" – הצליח דווקא לשרוף את ביתו והיכלו של אלוהי ישראל בלי שהוא עמד למולו. טענה אחרונה זו מכריעה, ומכאן עוזב הפייטן את הוויכוח וממשיך בסיכום התמציתי של המשך מגילת אסתר.

את הרעיון להציב את אחשוורוש דווקא כמי שמתנגד לעצתו של המן, אם כי מתוך פחד, שאב הפייטן הקדום, ככל הנראה, מן המדרשים על מגילת אסתר. אחד המקורות הקרובים לפיוטנו נשתמר במדרש אסתר רבה ז, יג:

בשעה שאמר המן הרשע לאחשוורוש בא ונאבד את ישראל מן העולם, אמר לו אחשוורוש לא יכלת להון, בדיל דאלההון לא שביק לון כל עיקר, תא חזי מה עביד לון למלכין קמאי דהוון קומינן דהוון פשטון ידיהון עליהון, דהוון מלכיא רברביא וגובריא טפי מינן וכל מאן דאתי עליהון למבדינהו מן עלמא ודיעץ עליהון מיבטל מן עלמא והוי למתל לכל דרי עלמא, ואנן דלא מעלינן כותיהו על אחת כמה, וכמה שביק לך מלמלא תוב בפתגמא דנא.

ובתרגום לעברית:

בשעה שאמר המן הרשע לאחשוורוש בוא ונאבד את ישראל מן העולם, אמר לו אחשוורוש לא תוכל להם, משום שאלוהיהם לא עזב אותם כל עיקר. בוא וראה מה עשה להם למלכים הראשונים שהיו לפנינו, שהיו פושטין ידיהם עליהם, שהיו מלכים גדולים וגיבורים יותר מאתנו, וכל מי שבא עליהם לאבדם מן העולם ושיעץ עליהם בטל מן העולם והיה למשל לכל דרי עולם, ואנחנו שאיננו מעולים כמותם – על אחת כמה וכמה. הנח לך מלדבר שוב בדבר זה.

בהמשך הסיפור שבמדרש המן מטריח על אחשוורוש שוב ושוב, ובסופו של דבר אחשוורוש אוסף את חרטומיו ואת יועציו ושואל אותם אם לאבד את היהודים. היועצים מתנגדים ומדגישים את גדולתם של ישראל, ואף מזהירים את אחשוורוש: "לך התבונן במלכים הראשונים שעברו על שפשטו ידיהם בישראל מה עלתה בהם כמו פרעה וסנחריב". על דברים אלה משיב המן:

אלוה שטיבע פרעה בים ועשה לישראל נסים וגבורות ששמעתם – כבר הוא זקן ואינו יכול לעשות כלום, שכבר עלה נבוכדנאצר והחריב ביתו, ושרף את היכלו, והגלה את ישראל ופזרן בין האומות, והיכן כחו וגבורתו שכבר הזקין?!

הכרעת הדיון בטענה ששרפת בית המקדש בידי נבוכדנאצר מוכיחה את חולשתו של אלוהי ישראל, כביכול, מצביעה על מקור דומה למדרש זה שעמד לפני הפייטן;³³ התוספת

33 אין דרך לקבוע את הנוסח המדויק של המדרש שעמד לפני הפייטן. במהלך הכללי הוא קרוב, כאמור,

הייחודית בפיוט לא הייתה אפוא בעצם תוכנו, אלא בארגון המיוחד של חילופי הדברים שיצר דרמה סוערת, ובמיקוד המבט בשני דוברים בלבד – אחשורוש והמן – אגב סילוק דמויות משנה מיותרות של חכמים ויועצים.

הפייטן הציג אפוא את הדברים על פי המדרש. אולם אם אכן הגיע פיוטו לידי ר' יהודה הלוי, דבר שכפי שצוין היה אפשרי בהחלט אך איננו בטוח ואין דרך להוכיחו, אפשר לדמות את ר' יהודה הלוי קורא את הפיוט ותמה: וכי אחשורוש הוא הדמות הראויה לעמוד כנגד המן במרכזה של דרמה פייטנית? וכי הוא זה שהפר את עצתו של המן? וכדרכו של יהודה הלוי לתקן בשיריו את טעויות קודמיו, הוא הציב בסילוק שלו לפרשת זכור דרמה מקבילה, אך בה פועלות הדמויות ה"נכונות": כנגד המן – שעתה לא נזכר כלל בשמו, אלא בכינויו "אויב" או "צוררי" – לא עמד עוד אחשורוש, אלא המפר האמתי של העצות הרעות – הקדוש ברוך הוא.

קריאת שירו של ר' יהודה הלוי על רקע הפיוט "אחשורוש והמן" מציעה אפוא שהדוֹשֵׁי הדרמטי הגלוי שבין גיבורי הפיוט נערך במסגרת דוֹשֵׁיח סמוי בין ר' יהודה הלוי לפייטן הקדום, ושר' יהודה הלוי ניסה כביכול "ללמד" אותו – או את חובבי פיוטו – מי הם הגיבורים האמתיים של הדרמה.

האוניברסיטה העברית בירושלים

לקטע שהובא כאן מאסתר רבה, אך הוויכוח בין המן לאחשורוש מופיע בעוד מקורות, כגון מדרש פנים אחרים, נוסח ב, ג (מהדרות שלמה בובר, דף לד ע"ב); ובייחוד במדרש אבא גוריון, ג (מהדרות שלמה בובר, דף יד ע"א-טו ע"א). המהלך הכללי במקור זה רחב יותר, ומפי אחשורוש באים שם תיאורים מפורטים של גבורתם האדירה של אויבי ישראל הקדומים שבסופו של דבר נפלו, אבל בכמה ממטבעות הלשון במדרש יש קרבה גדולה ללשונות פיוטנו, כגון "מה אעשה שאלהיהם גדול הוא" (השוו לשורה 20), או "שהרי נבוכדנצר עלה והחריב ביתו ושרף היכלו ולא עמד כנגדו" (השוו שורה 34). גם במדרש זה הטענה האחרונה הזאת היא המשכנעת את אחשורוש ואת יועציו.